

که دځان عدت چېرې غواړي،
مدام کوه دنورو خلکو عدتونه

(*Хурматда бўлишни истасанг ўзинг агар,
Ўзга одамларнинг ҳурматини қўйгин ўрнига*).

Умуман олганда, ландэйларда анафорик сўз ва сўз бирикмалари билан бошланадиган мисраларни, бу бадий санъатнинг катта имкониятларини “Пашту ландэйлари” тўпламидан минглаб мисоллар орқали келтириш мумкин. Масалан, ушбу тўпламдан жой олган ва “жонон”, “жононим”, “эй, жонон” билан бошланадиган сўз ва сўз бирикмалари 300 тадан ошиб кетади. Шунингдек, “юрак” (زړه), “кўзлар” (سترگی), “осмон” (آسمان), “булбул” (بلبل), “гул” (گل), “фироқ” (بلتون), “қилич” (توره), “сен” (ته), “меники” (می، زما), “умр” (عمر), “ишқ” (عشق), “сабр” (صبر), “ғам” (غم) ва бошқа юзлаб сўз ва сўз бирикмалари билан бошланадиган бир ландэйдан иккинчисига ўтиб, маъносини, шеър хушоҳанглигини тўлдириб, орттириб борадиган бу сўз санъати ландэйларнинг энг кенг тарқалган, жозибали ва самарали бадиияти белгисидир.

Ландэйларнинг биз зикр этган ранг-баранг хусусиятлари ҳақидаги кузатишлар бу – улкан поэтик мерос уммонидан қатралардир ва бу халқ шеъри ритмикаси, оҳангдорлиги, шакл ва мазмун мутаносиблиги, ҳис-туйғулар, оний кечинмалар оламини тасвирлаш муаммоларини, унинг халқона бадий тили ва минглаб такрорланадиган вариантларининг бадий “портрети”ни талқин қилиш муаммолари бениҳоя кўп ва афғоншунослик олдидаги долзарб масалалардандир. Шунингдек, афғон халқининг бундай бетакрор оригинал қадриятига айланган шеърнинг мазмун-моҳиятини бирма-бир изоҳлаш, халқнинг ўзлигига хос бўлган маънавий-руҳий ҳолатини очиб бериш масалалари ҳам ҳали олдинда.

ҚУРОНБЕКОВ АҲМАДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Алишер Навоий асарларининг туркий сўзлиги ўзбек тилининг бойитиш манбаи

Аннотация. Ҳозирги давримизда фанда, маданиятда, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, шу жумладан, тилда жаҳонийлашув жараёни шиддат билан давом этиб, миллий маданиятни ва қадриятларни аёвсиз ўз домига тортмоқда. Бундай хатарли жараёнлар шароитида ҳар бир миллат ўз тилининг келажagini ўйлаши ва унинг ижтимоий функциясини сақлаб қолиши учун ҳозирдан тайёргарлигини кўриши керак. Акс ҳолда, яқин келажакда тил ҳам, маданият ҳам, миллат ҳам ўз миллийлигини бой бериши мумкин.

Тил жамиятдаги барча илмий ва фанний соҳаларнинг ривожланиш калити. Шунинг учун биз, биринчи навбатда, “Девони лугати-т-турк”дан бошлаб ҳозирги давргача бўлган туркий тилдаги асарлар тилининг матн корпусини яратишимиз ва

яли лугатини (конкорданс) тузишимиз ва уларнинг мукамал изоҳли қомусини яратишимиз керак.

Иккинчидан, тилимизда мавжуд барча фан соҳаларидаги ажнабий терминларни рўйхатга олиш ва уларнинг ҳар бирини ғарб тиллари бўйича тасниф қилиш ва агар ўзбек тилида ёки бирон-бир туркий тилда муодили бўлса, уларни алмаштириш керак.

Араб ва форс тилидан ўзлашган сўз ва иборалар тилимизга аллақачон ўрнашиб бўлган, бу ўзлашмалар ўзбек тили лугат бойлигининг ажралмас бир қисмидир. Шуниси борки, агар туркий ўзакли муодиллари бўлса, ўз захирасидан фойдалангани афзалроқ.

Ўзбек тилида термин яшанинг мукамал мезонларини ишлаб чиқиш зарур. Ҳозирги пайтда термин яшаи бўйича аниқ ишлаб чиқилган йўриқнома йўқ. Бу соҳада дунё тажрибасини ўрганиб, аниқ бир дастур ишлаб чиқиш керак.

Туркий тилдаги барча қомусларни жамлаш ва ундаги сўз бойлигидан ўзбек тилининг лугат бойлигини такомиллаштиришида фойдаланиш керак.

Алишер Навоий ўзбек тилининг асосчиси ва энг йирик ижодий мерос муаллифи ҳисобланади. Шунинг учун, биринчи навбатда, унинг асарларидаги туркий сўзлик қатлами тўплаб, изоҳли лугатини яратиш керак.

Таянч сўз ва иборалар: миллий ўзлик, тил бойлиги, туркий лугатлар, яли лугат (конкорданс), ажнабий терминлар, араб ва форс тилидан ўзлашмалар, термин яшаи мезонлари, Навоий асарларининг туркий сўзлиги.

Аннотация. В настоящее время идет стремительный процесс глобализации во всех сферах социальной жизни, и в том числе в области национальных языков и беспощадно подвергает опасности нивелирования национальных культур и ценностей. В таких условиях каждая нация должен заботиться о будущем своего языка и стремиться сохранить социальную функцию языка. В противном случае в недалеком будущем и язык, и культура, и сама нация лишится своего национального своеобразия и даже существования.

Язык является ключом всего научно-технического прогресса. С этой целью мы должны собрать лексику всех произведений классического периода, начиная с «Дивану лугати-т-турк» (сочинение по тюркской лексике) Махмуда Кашигари до настоящего времени, создать текстовый корпус узбекского языка, составить конкордансы произведений и на основе этого создать полный толковый словарь.

На следующем этапе собрать все заимствования в языке, классифицировать их по европейским языкам и по возможности заменить эквивалентом в узбекском языке или аналогом из тюркских языков.

Слова арабского и персидского происхождения испокон веков находятся в составе узбекского языка, являясь его неотъемлемой частью. Их лучше заменить, если есть подходящие эквиваленты в узбекском языке.

В узбекском языке пока не существует полнокровная норма терминоворчества. В этой области необходимо изучить опыт высокоразвитых стран и разработать перспективную программу терминоворчества узбекского языка.

Необходимо собрать все толковые словари тюркских языков, разработанных в настоящее время и использовать их опыт с целью совершенствования узбекского языка.

Алишер Навои является основоположником современного узбекского языка и автором крупнейшего собрания сочинений в узбекском языке. По этой причине

необходимо, в первую очередь, разработать конкордансы его сочинений и создать полный авторский словарь его произведений.

Опорные слова и выражения: национальное своеобразие, языковое богатство, тюркские словари, конкорданс, иностранные заимствования, заимствования из арабского и персидского языков, нормы терминоворочества, тюркский словник произведений Алишера Навои.

Abstract. Currently, there is a rapid process of globalization in all spheres of social life, including in the field of national languages and mercilessly endangers the leveling of national cultures and values. In such conditions, each nation should take care of the future of its language and strive to preserve the social function of the language. Otherwise, in the near future, both the language (the culture) and the nation itself will lose their national identity and even existence.

Language is the key to all scientific and technological progress. To this end, we must collect the vocabulary of all the works of the classical period, starting with "Divan Lugati-t-Turk" (an essay in Turkic vocabulary) by Mahmud Kashgari to the present, create a text corpus of the Uzbek language, create concordant vocabulary works.

At the next stage, comes collecting all borrowings in the language, classifying them according to European languages and, if possible, replacing them with an equivalent in the Uzbek language or with an analogue from the Turkic languages.

The words of Arabic and Persian origin are widely used in the Uzbek language from many times, being an integral part of it. It is better to replace them if there are suitable equivalents in the Uzbek language.

In Uzbek language, the full-blooded norm of the term of creation does not yet exist. In this area, it is necessary to study the experience of highly developed countries and develop a promising program for the term of the Uzbek language.

It is necessary to collect all the dictionaries of the Turkic languages that are currently developed and to use their experience in order to improve the Uzbek language.

Alisher Navoi is the founder of the modern Uzbek language and the author of the largest collected works in the Uzbek language. For this reason, it is necessary, first of all, to develop concordances of his works and create a complete author's dictionary of his works.

Keywords and expressions: national identity, linguistic wealth, Turkic dictionaries, concordance, foreign borrowing, borrowing from the Arabic and Persian languages, norms of the term of creation, the Turkic vocabulary of the works of Alisher Navoi.

Дунёда факат ўзининг миллий ўзагидан ташкил топган соф миллий тил йўқ. Ҳамма тилларда ўзга тиллардан ўзлашган луғавий ва маъновий бирликлар мавжуд. Шуниси борки, бошқа тиллардан ўзлашган бирликлар бора-бора ҳар бир миллий тилнинг ўз ажралмас бўлагига айланади. Лекин дунёдаги инглиз тили каби кенг тарқалган тилларнинг изчил равишда миллий тилларга таъсири ва миллий тилларнинг ўз ижтимоий функциясини қўлдан бой бераётганлиги хатарли.

Тил софлиги учун қаратилган ҳар бил тил жамоасида кузатилаётган ҳаракатлар – бу тилни бутунлай йўқ қилишга қаратилган сиёсатга қарши табиий акс ул-амал. Жаҳонийлашув сиёсати орқали миллий тилларни ҳалокатга етакловчи ҳаракат – ана шу хатарли сиёсатнинг бир кўриниши.

Дунёда яшовчи турли аҳолининг шакли-шамойили, танасининг ранги, яшаш тарзи ва шароитга мослашуви ҳар хил. Барча халқларни стандарт бир хил рангга, бир хил қадди-қомат ва яшаш тарзига айлантириш мумкинми? Агар шундай қилинса, тўғри бўладими? Бу беҳосил уриниш бўлмайдими? Бу халқларнинг тилини бирлаштириб, умумий тил жорий қилишга уриниш ҳам оқилона ҳаракат эмас. Қандай қилиб Хитойнинг 1,5 миллиард аҳолисини инглиз тилига ёки, аксинча, дунёдаги барча инглиз тилида гаплашадиган аҳолини мажбуран хитой тилига ўтказиш мумкин?

Лекин ҳар миллат ўз тилининг софлиги учун унинг келажаги учун қайғурмаса, ўзи бўлармончиликка ташлаб қўйилса, у ҳолда бу тилга ажнабий ўзлашмалар ҳеч тўсиқсиз пўртанадай оқиб кира бошлашига ва охиروқибат бу оқим миллий тилнинг ўзлик қиёфасини йўқотиб бегона тил қарамига айланиб қолишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир миллий тил эгалари ўз тилларининг софлиги ва унинг келажаги учун тинимсиз ғамхўрлик қилиши лозим.

کاروان رفت و تو در خواب و بیابان در پیش
وه که بس بی خبر از غلغل چندین جرسی.

*Карвон кетди-ю, сен уйқуда, олдинда биёбон,
Воҳи, неча қўнғироқ гулгуласидан гафлатдасен. (Ҳофиз)*

Бу қўнғироқ огоҳлантириш қўнғироғи, олдинда кутаётган хавф-хатар қўнғироғи, бу хушёрликка чорловчи қўнғироқ.

Туркий тилларнинг узвий бир қисми бўлган ўзбек тили улкан луғавий бойликка эга тиллардан бири. Бу тил бойлигини Лутфий, Навоий, Бобур, Фузулий, Огаҳий ва бошқа минглаб шоиру уламолар адабий тилга айлантирган ва уни мисқоллаб бойитган. Аммо кейинги юз йил ичида объектив ва субъектив таъсирлар натижасида бу улкан бойлик бой берилган.

Энди бу бебаҳо хазинани қадрлайдиган, қайта тиклайдиган ва халққа қайтарадиган замон келди. Тил жамиятдаги барча илмий ва фанний соҳаларнинг ривожланиш калити. Шунинг учун биз, биринчи навбатда, “Девони луғати-т-турк”дан бошлаб ҳозирги давргача бўлган шоир ва ёзувчилар, олиму фузалоларнинг туркий тилидаги асарлари тилининг матн корпусини яратишимиз, ялпи луғатини (конкорданс) тузишимиз ва сўз шакллариининг ялпи қомуси асосида мустақил маъноли сўз, ёрдамчи сўз туркумлари ва сўз ясовчи воситаларнинг мукамал қомусини яратишимиз керак. Бу бизнинг тилимиз келажаги учун, унинг барқарор қолиши учун бир замин яратади.

Иккинчидан, тилимизда мавжуд барча фан соҳаларидаги ажнабий терминларни рўйхатга олиш ва уларнинг ҳар бирини ғарб тиллари бўйича тасниф қилиш ва агар ўзбек тилида ёки бирон-бир туркий тилда муодили бўлса, уларни алмаштириш керак.

Араб ва форс тилидан ўзлашган сўз ва иборалар тилимизга аллақачон сингиб бўлган, бирон-бир шеърдан сўзини олиб ташлаб бўлмаганидай, бу

ўзлашмаларни ҳам ўзбек тилидан чиқариб ташлаб бўлмайди. Шуниси борки, агар туркий ўзакли муодиллари бўлса, ўз захирасидан фойдалангани афзалроқ.

Туркий тилда термин яшашнинг мукамал мезонларини ишлаб чиқиш зарур. Ҳозирги пайтда термин яшаш бўйича аниқ ишлаб чиқилган йўриқнома йўқ. Шунинг учун термин яшаш ҳолати ўлда-жўлда. Бу соҳада дунё тажрибасини ўрганиб чиқиб, аниқ бир дастур ишлаб чиқиш керак. Бу амал тилимизда туркий ўзакли сўз бойлиги кўпайишига, демакки, ўзбек тилининг бардавомлигини таъминлашга боис бўлади.

Туркий тилдаги барча комусларни жамлаш ва ундаги сўз бойлигидан ўзбек тилининг луғат бойлигини такомиллаштиришда фойдаланиш керак.

Яна бир муҳим масала шуки, Алишер Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” асаридаги бошлаган усулни давом эттириш керак. Яъни ўзбек тилининг сўз бойлиги, сўз яшаш усуллари, грамматик категориялари, турғун ибора ва қолип бирикмаларининг бошқа тиллардан устун жиҳатларини ва заиф томонларини қайта кўриб чиқиш ва уларни такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқиш керак.

Алишер Навоийнинг “Ҳайрату-л-аброр” асарида бир қатор туркий сўзлар ишлатилганки, ҳозирда улар муомаладан чиққан ёки маънолари тўла англашилмайди. Ўзбек тилшунослари, биринчи навбатда, бу сўз бойлигини ўрганиб чиқишлари ва унинг маъноларини тўла очиб беришлари керак. Шундагина ҳозирги авлод Навоийни ва унинг салафлари асарларини тўлиқ тушуна олади ва уларда жо бўлган теран маъноларни англай олади ҳамда тилимизнинг фаол қатламига айланади.

Тўғри, луғатларда бу сўзлар озми-кўпми талқин қилинган, аммо улар ишлатилган байт ёки жумла келтирилмаган, келтирилгани ҳам фақат ҳамма маънодагиси бир байт билан чекланган. Ҳолбуки, бу келтирилган талқинлар матнга мос келмайди ёки ҳамма маъно кирраларини қамраб олмайди. Шунинг учун бу сўз ва ифодаларни байтма-байт ёки жумлама-жумла талқин қилинса мақсадга мувофиқ бўлади. Бунга “Ҳайрату-л-аброр” достонидан бир қатор мисоллар келтирамиз¹. Шундай сўзлардан бири “арзулоб” бўлиб, “Ҳайрату-л-аброр”да 46-фасл 94-байтда учрайди:

Шишаки рухсор уза сепгай гулоб,

Тоқ уза асрорлар ани арзулоб.

Бу достондаги “арзулоб” сўзи Мухмуд Қошғарийнинг “Девони луғати-т-турк”² (бундан кейин “Девон”) луғатида ҳам, Алишер Навоий асарларининг изоҳли луғати³ да ҳам қайд этилмаган. Бу сўзнинг луғатга қирмай қолганлиги

¹ Алишер Навоийнинг “Ҳайрату-л-аброр” достони конкорданси. Тузувчилар: проф. Қуронбеков А ва бошқалар. – Т., 2012. Бу ва бундан кейинги мисоллар “Ҳайрату-л-аброр” достонининг конкордансидан олинган.

² “Divanu lugat-it turk”. – Tehran, 1384/ 2005. Бундан кейин қискартирилиб “Девон” шаклида ёзилади.

³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. – Т.: Фан, 1983.

сабаби унинг келиб чиқиши ва маъноси аниқ бўлмагани учун бўлса керак. Бу сўзнинг келиб чиқиши “арзимоқ”, “арзигулик” сўзларининг “арз” ўзагидан ясалган сўз бўлиши мумкин. Бу сўзнинг маъноси фаслнинг сарлавҳасидан маълум бўлади. Бу фасл “саҳобдек нафрасонлар бобида” деб аталади. Шунга кўра, бу байтдаги “Тулоб шишаси” одамларга нафи теккани учун уни “арзулоб” тоқчада сақлайдилар, дейди. Демак, “арзулоб”нинг маъноси “авайлаб”, “эҳтиёт қилиб” деган маъно англатади.

Бу сўз ҳеч бир луғатда қайд этилмаганлигидан билиш мумкинки, шоирнинг ўз ихтироси ёки шоир замонида расм бўлган сўз.

Худди шу фаслда “артукси” сўзи ишлатилган:

*46/101 Тос аро гар мева эрур дилфиреб,
Устида гуллар эрур артукси зеб.*

“Артукси” сўзи “Девон”да учрамайди. “Девон”да “артук” – “ортик”, “зиёд” шаклида келтирилган. Демак, “ортик” сўзига “си” қўшимчасини қўшиб, шоир “артукси” сўзини ясаган. Ўзбек тилида “си” қўшимчаси шу пайтгача ҳеч бир грамматикада сўз ясовчи қўшимча сифатида қайд этилмаган. Байт мазмунига кўра, бу сўз “ортикча”, “кераксиз” маъносини ифодаламакда. Яъни: “*Тогорада кўнгилга ёқадиган мева бўлса, унинг устида гуллар ортиқча*”, деган маъно жо этилган.

Яна шу асарда “аёлғу” сўзи куйидаги байтда келади:

*15/21 Ул қила олмаса ҳамовозлиқ,
Қилса аёлғу била дамсозлиқ.*

Бу байтдаги “аёлғу” сўзи “Девон”да учрамайди. Бу сўз “Древнетюркский словарь”¹да ҳам қайд этилмаган. “Аёлғу” сўзига Б. Ҳасанов луғатида “куйнинг узун пардаси”² деб изоҳ берилган, Алишер Навоийнинг тўрт томлик луғатида эса: “1) мусиқа асбобларидан бири; 2) ўлан, ашула, куй, қўшиқ” деб изоҳланади. Қайси бири қандай манбадан олингани номаълум. Бу байтдаги “дамсозлиқ” сўзи тўрт томликда “улфатлик”, “ҳамдардлик”, “сирдошлик” маъноларида изоҳланган. Лекин байтдаги мазмунга биронтаси тўғри келмайди. Байтдаги “аёлғу билан дамсозлиқ” кўпроқ “чолғу билан жўр бўлмоқ” маъносини ифодалайди. Шунга кўра, бу байт “Ул (*киши*) ҳамовозлиқ (*яъни бирга қўшиқ айтиш*)қа ярамаса, чолғу билан жўр бўлсин” маъносини ифодалаган. Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳида айтилган 16-фаслда шундай сўз ишлатилган:

*16/20 Кўнгли биллик гавҳаридин ганжхез,
Илги саховат кафидин ганжрез.*

¹ Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. Бундан кейин ДТС шаклида қискартирилиб ишлатилади.

² Ҳасанов Б. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Т.: Фан, 1993. Бундан кейин “БХ” луғати деб ишлатилади.

Бу байтдаги “билик” сўзи ҳозирги замон ўзбек тилида қўлланилмайди, унинг ўрнига “билим” сўзи ишлатилади. Ҳолбуки, ўзбек тилида “-ик, -ук, -ик, -уқ” қўшимчалари билан феълларнинг ўзагидан жуда кўп ҳаракат номлари ясалган: “кичик”, “килик”, “тузук”, “қуллуқ” кабилар. “Билик” сўзининг маънолари тўрт томлик луғатда “билим, илм, ақл” деб изоҳланади. “Ақл” билан “билим” бир нарса эмас, “ақл” ҳам зоҳирий, ҳам касбий бўлади. Билим эса мутлоқ касбийдир. “Билик” сўзининг маъноси кўпроқ “билинган, ҳосил қилинган билим” маъносини англатса керак. Бу сўзни бемалол ҳозирги замонда қўлласа бўлади.

Шу фаслда яна “бўктар” сўзи қуйидаги байтда қўлланган:

*16/43 Чиқса уруш бўктару хафтонидин,
Кийса тараб ҳуллаю каттонидин.*

Тўрт томлик луғатда “бўктар” сўзи “жангчилар киядиган махсус кийим” деб изоҳланган. ДТСда ҳам, “Девон”да ҳам учрамайди. М. Муин бу сўзни “Фарҳанг-е форсий”¹ луғатида транскрипцияда “бактар” шаклида бериб, “туркий” деб белгилайди ва “бир-бири билан бириктирилган бир неча темир ва унинг устидан қопланган бахмал ёки зарбафт кийим” деб изоҳлайди.

Демак, “бўктар” бу ҳозирги “бронжилет”нинг ўзи. Бу сўзни бемалол қайта муомалага киритса бўлади. Бу сўз Навоий замонида кирган бўлса керак, чунки ундан олдинги манбаларда учрамайди.

Яна бу асарда “чарга” сўзи қуйидаги байтда ишлатилган:

*32/87 Сойири ноз ичра улуг то кичик,
Ёхуд, аро ерда васат чаргалик.*

“Чарга” сўзи ДТСда ҳам, “Девон”да ҳам учрамайди. Бу сўз М. Муиннинг “Фарҳанг-е форсий” луғатида ҳам қайд этилмаган. БХ луғатида “чарга” сўзига “соябон” деб изоҳ берилган. Лекин бу маъно юқорида келтирилган байтнинг мазмунига тўғри келмайди. “Фарҳанги забони тожики” луғатида “чарка” сўзига “хайма”, яъни “чодир” деб изоҳ берилган. Бу сўзнинг этимологияси номаълум, аммо Навоий тилида бор. Демак, ўзбек тили бойлигига кирган.

Бу фаслда адаб ҳақида гап кетмоқда, шунга кўра байтнинг мазмуни “Бошқалар ичида улуғидан кичигигача, ёхуд орада ўртача чодир эгасини ҳам ҳурматини жойига қўйиш керак” деган мазмунда бўлса керак. “Ўртача чодир эгаси” кўчма маънода “ўртаҳол табақа кишиси” тушунчасини англатади.

Ҳозирги ўзбек тилида муомаладан чиққан яна бир сўз “чатма” бўлиб, қуйидаги байтда қўлланган:

*59/6 Ов аро бир кун азиқиб бегумон,
Бўлди биров чатмасига меҳмон.*

¹ Muin M. Farhang-e fārsi. Tehrān. 1372.

“Чатма” БХ луғатида “чайла, капа” деб изоҳланади. Ушбу сўз ДТСда ҳам, “Девон”да ҳам учрамайди. Демак, бу сўз 12-асрдан кейин пайдо бўлган. Бу сўзнинг ўзаги “чатмоқ” феълидан бўлса керак. Ўзбек тили изоҳли луғати¹да “чатмоқ”: “1) наридан-бери, у ер бу еридан тикиб қўймоқ; 2) (*кўчма*) бириктирмоқ, уламоқ, боғламоқ” маъноларини англатади. “Чатма” сўзи наридан-бери бир-бирига боғланган шох-шаббадан ясалган чайла ёки капа бўлса керак. Ҳозирги ўзбек тилида бу маъноси бой берилган, бу сўзни луғатда “каштачиликда гул тикишнинг бир усули” деб изоҳ берилган. Байт мазмуни: “Ов пайтида [Баҳром] йўлдан адашиб бир капага меҳмон бўлди”. Бу дostonда қўлланган асл туркий сўзлардан бири қуйидаги байтда қўлланган:

*14/50 Эмдики май зойил этиб хушни,
Шаҳ ёнига тортти човушни,
Қул бег ила тузди узун можаро,
Қайда ҳаловат яна ул базм аро?*

Бу байтлардаги “човуш” сўзига БХ луғатида “ясовул” деб изоҳ берилади. Бу сўзга ДТСда “младший офицер, командир, непосредственно руководящий войсками в боевых порядках” деб изоҳ берилади ва “Девон”га ҳавола қилинади. “Девон”да “чавуш”га “жанг пайтида сафларни тузатишга кўмаклашади ва тинчлик пайтида аскарларни ситамдан қутқарувчи киши” деб изоҳ берилади. Изоҳли луғатда “ясовул” сўзи “Ўрта Осиё хонликлари даврида юқори мансабдаги амалдорларга хизмат қилувчи қуролли соқчи, посбон” деб изоҳланади. Б. Ҳасанов қайси манбага асосланганлиги номаълум, лекин “Девон”га асосланмагани аниқ. Алишер Навоий юқоридаги байтда бу сўзни подшоҳга қарама-қарши қўйиб, “Ҳар ким ўз поясига қараб иш тутмасдан, подшоҳ ёнига хизматкорини тортса, тартиб бузилади” маъносида ишлатган. Яна шу асарда шоир “чекратибон” сўзини қўллайди:

*19/6 Ўйлаки ул юбс чу таъсир этиб,
Чекратибон кўзлари уйқу кетиб.*

Бу байтдаги “чекратибон” сўзи равишдош. БХ луғатида “кўз ўйнатиб” деб талқин қилинган. ДТС ва “Девон”да қайд этилмаган. Байтнинг мазмунига “кўз ўйнатиб” талқини мос келмайди. Бу ўринда “қуруқлик таъсирида” уйқуси қочиб, кўзлари катта очилган кимсага ўхшатиш. Уйқуси кетган одамнинг кўзлари чақчайиб, катта-катта очилади. “Кўз ўйнатмоқ” эса ғалати, ажойиб бир ходисани кўрганда ёки хавф-хатарга дуч келганда юз беради. “Чекраймоқ, чақчаймоқ” феъл шакллари ҳозирги ўзбек тили оғзаки нутқида “гўстохлик билан кимнидир кўзига бакраймоқ” маъносини англатади. Қуйидаги байтда яна бир сўз учрайдики, туркий тилнинг ўзгача бойлигига гувоҳлик беради:

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати, Т.: Фан, 2006.

4/20 Ўт чекибон шуълаи бебокни
Чўркабон анжум ила афлокни.

Бу байтдаги “чўркабон” сўзи БХ луғатида “чўргабон”: “1) куйдирмоқ; 2) ўрамоқ, бурамоқ” шаклида талқин қилинади. Бу сўз “Девон”да учрамайди. Балки бу сўз кейинчалик пайдо бўлгандир. Байтнинг мазмуни: “Ўт ҳеч нарсдан тап тортмайдиган алангасини кўтариб, юлдузлар ва фалакларни чулғайди”. Байтнинг мазмунидан кўринадики, “чўркабон” сўзи кўпроқ “ўрамоқ, чулғамоқ” маъносида қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида “ўраб-чирмаб” шакли қўлланилади. Бу сўз “чўргамоқ” феълига яқин маънони англатади. Лекин “чўргамоқ”нинг “куйдирмоқ” маъноси бу ўринда кузатилмайди.

Яна шундай сўзлардан:

7/16 Эғнига ёпилди давожи шараф,
Қилди макон бошига тожи шараф.

Бу байтда “давож” сўзи БХ луғатида “давож – 1) кўрпа, чойшаб; 2) аёллар рўмоли, чачвон” деб талқин қилинган. “Девон”да бу сўз қайд этилмаган. Бу байтда “пайғамбарлик нури”нинг Одам Атодан пайғамбарларга бир-бир ўтиб, охири Муҳаммад (с.а.в)га етиб келгани ҳақида баён қилинган. Шунга кўра байтнинг мазмуни: “[Муҳаммад пайғамбар]нинг эғнига шараф тўни ёпилди, бошида шараф [пайғамбарлик] тожи жой олди”, деб талқин қилинади. Бу байтда БХ луғатида келтирилган биринчи талқин мос келмайди. Бу талқин қаердан олингани номаълум, аммо М. Муиннинг луғатида “davāj (dovāj) – 1) bālāpuš, lehāf; 2) pov’i, jāme”, яъни “устки кийим, кўрпа”; 3) бир турли кийим” деб изоҳ берилади. Бу луғатда табарий тилидан олингани қайд қилинган. Лекин бу сўз “Луғатнома”¹да қайд этилмаган. Шундан маълум бўладики, бу сўз табарий тилида бўлмаган ёки туркий тилидан ўзлашган. Бу байтга “давож” сўзининг “устки кийим, ёпинчиқ” маъноси кўпроқ мос келади. “Давожи шараф” кўчма маънода ишлатилган, яъни “пайғамбарлик шарафига муяссар бўлди”, деган маъно жо қилинган. Бу асарда яна бир гўзал ифода куйидаги байтда учрайди:

4/10 Тунд эл олинда овуч хокдек,
Илдирим ўтрусида хошокдек.

“Илдири” сўзи “Девон”да қайд этилмаган. БХ луғатида “илдири” – “яшин, чақмоқ” деб изоҳланган.

Байт мазмуни: “кучли ел қаршисида бир ҳовуч тупрокдек ёки чақмоқ қаршисида хашакдек” деб талқин қилинади. Иккинчи мисрадаги “йилдири” сўзи “яшин” маъносига ҳам мос келади. Бу фаслда Оллоҳнинг қудрати баён қилинмоқда. Оллоҳнинг қудрати олдида ер юзидаги ҳар қандай хилқат “яшин қаршисида хашакдек” ожиз, деган маънони ифодалайди.

¹ Dehxudā A. Loyatnāme. 14 j. Tehrān. 1258-1334 x./ 1880-1955.

Яна бир ҳозирги ўзбек тилида унут бўлган, унинг ўрнига “зиёфат, меҳмондорчилик” каби арабча, форсча сўзлар қўлланадиган бирлик Навоий асарида учрайди.

*63/3 Бир кун анинг базмида шилон чоғи,
Шоҳга ҳам иштаҳо ўлгон чоғи.*

“Шилон” сўзи “Девон”да қайд этилмаган. Бунга сабаб сўзнинг генезиси мўғул тилидан эканлиги бўлса керак. Аммо бу сўз Навоий замонидан олдин Темурийлар даврида туркий тилда кенг қўлланилган, чунки “Темур тузуклари”да ҳам ишлатилган. БХ луғатида “шилон” – “шоҳона зиёфат”, деб изоҳ берилади. “Луғатнома”да бу сўз “туркий” деб белгиланган ва “оммавий меҳмондорчилик”, “таом дастурхони”, “амирлар ва буюклар дастурхони” деб изоҳланган. “Зиёфат” ўрнига ўзимизнинг тилдаги “шилон” ишлатилса, ҳозирги ўзбек тили яна бир ўз сўзини муомалага киритган бўларди.

*54/16 Келтуруб атфол ўйунга кўнгул,
Лек ўйун ҳар сари “гулҳоча гул”.*

Бу байтдаги “гулҳоча гул” иборасига “Алишер Навоийнинг А. Ҳайитметов, И. Ҳаққул, С. Ғаниева нашрга тайёрлаган 10 жилдлик тўла асарлар тўпламида “Болаларнинг ҳаммасини кўнгли ўйинда, лекин ҳамма ёқда “гулҳоча гул” ўйини”, деб изоҳ берилган¹. Бу изоҳлар ким томонидан тайёрлангани аниқ кўрсатилмаган. Аммо энг керакли ибора “гулҳоча гул” нинг нималигига изоҳ берилмаган.

БХ луғатида “гулҳоча гул”га “қўшиқ нақорати” деб изоҳ берилган. Унда бу иборанинг ўша даврда маълум бўлган бир қўшиқнинг бир жумласи эканлигига ишора бўлса ҳам бу иборанинг маъноси нима деган саволга жавоб йўқ. Бу изоҳ хойнаҳой “Алишер Навоий асарларининг 4 жилдлик луғати”дан олинган бўлса, эҳтимол. Чунки бу луғатда ҳам унга “накорат” деб изоҳ берилган. “Накорат” бўлса бордир, лекин маъноси нима?

Бу иборанинг маъноси “ча” қўшимчасига боғлиқ. Ўзбек тилида бирон кишининг сабрсизлик билан бирон нарсани исташини ифодамоқчи бўлса, “ча” қўшимчасини қўшиб такрорлайди. Масалан, “нонча нон”, “овқатча овқат” иборалари боланинг сабрсизлик билан ўша нарсани талаб қилишини ифодалайди.

Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, “гулҳоча гул” иборасини юқоридаги байтда “яна ва яна кўп гуллар истаги” деб талқин қилиш мумкин. “Гулҳо”даги “ҳо” қўшимчаси кўпликни ифодалайди, “ча” қўшимчаси “битмас туганмас истак”ни. Демак, байтнинг мазмуни шундай: “Болалар ўйинга кўнгил бериб, лекин бу ўйин “янада кўпроқ гуллар истаги”, деб изоҳланади. Негаки шоир бирон қўшиқдан бир жумласини келтирган тақдирда ҳам у байтдаги умумий мазмунни тўлдириши ва уйғун бўлиши керак.

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами 6 жилд, 757-б. 2011.

Туркий тилида мавжуд бўлган, ҳозирда фаромуш саҳифасига кўчган яна бир “itiklik” сўзи “Ҳайрату-л-аброр”нинг куйидаги байтида келтирилади:

*44/23 Килк учин итиклик ила неш этиб,
Сидқу диёнат юзини реш этиб.*

“Килк” камишдан ясалган қалам. “Неш” сўзи чиён, ари каби жониворларнинг чакадиган санчқиси, “реш” сўзи “тирнаш”, “яра” маъносини англатади. Байт мазмуни:

*“Қалам учини ўткирлаб ниш этиб,
Сидқу диёнат юзини тирнаб яра этиб”.*

Бу байтдаги “итиклик” сўзи БҲ луғатида “ўткирлик” деб изоҳланади. “Девони луғати-т-турк” (ДЛТ)да учрамайди. Демак, бу Навоий замонида муомалада бўлган туркий сўз. Бу сўзнинг феълий ноаниқ шакли “итикламоқ” бўлса керак. Чунки “Ҳайрат ул-аброр”да учрайдиган “itmāq” ноаниқ шакли: I “йўқолмоқ, йўқ бўлмоқ”, II “отмоқ, ташламоқ” маъноларини англатади. Бу сўз қайта тикланса, тилимиз яна бир сўзга бойиган бўлур эди.

*4/23 Ер қўпуб ўрнидин ўлуб ҳамлағард,
Ким итиб анда фалаки ложувард.*

Байт мазмуни:

*Ер ўрнидан ҳамла қилишига қўзғалиб,
Ким унда ложувард фалак йўқ бўлиб.*

Бу байтдаги “итиб”нинг ноаниқ шакли “итмоқ”, яъни “йўқ бўлмоқ”. Маълум бўладигани “итик” сўзи “ит+ик” шаклида ясалган сўз эмас, балки “итмак” туб сўз. Агар ундан ясалган “итик+лик” ясама сўздан феъл ясамоқчи бўлсак, “итикламоқ” шаклида яшашимиз керак бўлади. “Ҳайрату-л-аброр”да “итмак” сўзининг бошқа маънода қўллангани ҳам кузатилади:

*8/25 Шоми нифоқ аҳли чу айлаб ситез,
Бошига анжумдек итиб сангрез.*

Байт мазмуни:

*Нифоқ аҳлининг оқишми жангга отланиб,
Бошига юлдузлардек майдатош отиб.*

Бу байт пайғамбар (с. а. в.)нинг пайғамбарлик рисолати бошланишидаги ҳолатини ифодалаган. Бу байтда “итмоқ” – “отмоқ, ёғдирмоқ” маъносини англатмоқда. Кўринадики, “итмоқ” сўзининг маъносида “тазод” мавжуд экан.

“Ҳайрату-л-аброр”да яна бир туркий сўз “кўлака” шаклида учрайди:

*26/7 Мулки Сулаймон уза ширатнамой,
Бошинга солмай кўлака жуз ҳумой.*

Байт мазмуни:

*Мулки Сулаймон (дунё, жаҳон) бўйлаб ишрат қилиб,
Ҳумо (бахт қуши) дан ўзга бошингга соя солмай.*

Бу байтдаги “кўлака” сўзи ҳозирги ўзбек тилида “кўланка” шаклида сақланган, лекин “кўланка” кам ишлатилади, асосан, “соя” сўзи кўп қўлланади.

Шу асарда “кўлок” сўзи қуйидаги байтда учрайди:

*2/20 Боғи хирад нахлини хошок этиб,
Баҳри бало мавжини кўлок этиб.*

Байт мазмуни:

*Ақл боғи ниҳолини хашак этиб,
Бало денгизи мавжини талотумга солиб.*

Бу байтдаги “кўлок” М. Муиннинг “Фарҳанги форсий” луғатида “туркий” сўз эканлиги ва “денгиз тўлқинларининг талотумга келиши”, “баҳайбат тўлқинлар”, деб изоҳ берилган. Ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди, аммо “кучли тўлқин” маъносида гўзал ифода экан. “Кўлок” сўзи ДЛТда қайд этилмаган.

Яна бир байтда “ўқуб” сўзи учрайди:

*38/73 Арқасидин ишқки юз ғам ўқуб,
Ҳар ғирихи бир ғам аёғин тугуб.*

Байт мазмуни:

*Ишқнинг орқасидан юз ғам йиғиб,
Ҳар бир тугуни бир ғам оёғини тугиб.*

“Ўқуб” сўзининг феълий шакли “ўкмак”. Бу сўз ДЛТда қайд этилган: *о́кма́к* – ҳар бир тўдаланган нарсаси. Лекин БХ луғатида “ўгмак” шаклида берилиб, “1) йиғмоқ, тўпламоқ; 2) мақтамоқ” тарзида изоҳланган. Ҳозирги тилимизда “угмоқ” феъли мавжуд. Бу ўринда байтнинг мазмунига мос келади. Яъни, “Ишқ ўзи билан юз ғамни тўплайди” маъноси жо бўлган.

Бу асарда яна бир туркий “ўтру” сўзи 12 марта қўлланган. Масалан:

*28/82 Бошдин аёқ ҳар бири кўзгу бўлуб,
Шоҳиди мақсадга ўтру бўлуб.*

“Ўтру” сўзи ДЛТда “қарши томон” маъносини ифодалаган. БХ “ўтру”ни “қарши, рўпара” деб изоҳлаган. Шунга кўра байт мазмуни:

*“Бошдан-оёқ ҳар бири кўзгу бўлиб,
Мақсад гўзалига рўпара бўлиб”.*

Бу байтда ўзлигидан кечиб, дунё ҳо-ю ҳавасларидан воз кечиб, вужуди ҳақиқат кўзгусига айланган ва бу кўзгуда фақат мақсад гўзали (чиройли

мақсад)ни кўрадиган асл инсонлар ҳақида гап кетмокда. Бу сўзнинг “ўтруланмок” феълий шакли ҳам ДЛТда мавжуд бўлиб, “*рўпара бўлмок*” маъносини ифодалаган.

Бу сўз “қарши”, “қарама-қарши” маъноларидан анча гўзал ифода, шунинг учун бу сўз бирлиги яна муомалага киритилса, нур устига аъло нур бўлур эди. Бу матнда “ўтру”нинг бошқа маънолари ҳам кузатилади:

*39/8 Айлади ҳукм ўйлаки яхши-ёмон,
Чиқсун анго ўтру эшитган замон.*

Бу байтда “ўтру” – “қарама-қарши”, “рўпара” маъносидан кўра кўпроқ “пешвоз”, “истикболи”га чиқсин маъносини ифодалаб келган. Кейинги байтда яна бир маъноси ифодаланган:

*59/17 Шаҳ кўзига ўтруда қошонае,
Учради-ю ҳар эви вайронае.*

Бу байтда “ўтруда” сўзи кўпроқ “тўғрида” маъносини англатиб келган. Бошқа бир байтда яна бир маъноси ўз ифодасини топган:

*11/39 Анда етиб гум бўлубон ўтриси,
Ҳар неча кўз солса, вақо кўзгуси.*

Бу байтдаги “ўтриси” сўзи “қарама-қаршиси” маъносида эмас, балки “олд томони” маъносини ифодалаб келган.

Маълум бўладики, “ўтру” сўзи бу асарда луғатда кўрсатилган маънолардан кенгроқ маъноларни қамраб келган.

Яна шу асарда қуйидаги жумлада “қўлмок” феъли ишлатилган: “...балки ўз газофиға инсоф бериб, аларнинг узрин қўлмок”. Бу сўз ДЛТда ноаниқ шаклда берилмаган, аммо ўтган замон “қўлди” шаклида “сўради” маъносида изоҳ берилиб, қавс ичида “қўлур, қўлмок” шакллари кўрсатилган. Шунга кўра “аларнинг узрин қўлмок” – “уларнинг узрини сўрамок” деб талқин қилинади. Бу асарда бу сўзнинг “қўлуб” шакли учрайди. 28/102 байтда “узр қўлуб” бирикмасида, 30/13, 59/35 байтида ҳам худди шу бирикмада келади. Бу феълнинг ўзаги ҳозирги ўзбек тилида бутунлай мавҳум. БХ луғатида “қўлмақ” сўзига “айтмок” деб изоҳ беради, лекин бу маъно на ДЛТда ва на ХА матнида ўз тасдиғини топмади. Бу нарсa изоҳли луғатларни асар матнидан олинган ҳаволалар билан изоҳлаш заруратини яна бир таъкидлайди. ХАда яна шундай туркий феъл учрайди:

*59/9 Зулм ўқи тешиганлари маълум анго,
Бош сиғуруб бир неча мазлум анго.*

Бу байтдаги “сиғуруб” сифатдоши БХ луғатида қайд этилмаган. ДЛТда “сиғурди” феълига “сиғдирди” деб изоҳ берилган ва қавс ичида (сиғурур, сиғурмак) шакллари кўрсатилган. Юқоридаги байтдаги “бош сиғуруб” бирикмаси сўзма-сўз “бош сиғдирмок” деб талқин қилинади. Кўчма маънода

“жойлашмоқ, жой олмоқ” маъноларини ифодалайди. Бу феълнинг орттирма даражаси “сиғтурди” – “сиғдирди, жойлаб қўйди” шаклида ДЛТда келтирилган. Ҳозирги тилимизда “сиғмоқ, сиғдирмоқ” шаклида қўлланади ва “бирон-бир идишга ёки кийимга” нисбатан ишлатилади. Изоҳли луғатга киритилмаса, бу сўзнинг маъносини билиш қийинроқ.

Яна шу асарда “тануқ” сўзи қуйидаги байтда қўлланган:

*27/23 Бўйла чу икки тануғ ўткарди зол
Бўлди муқир хусрави фархундафол.*

Бу байтда “тануғ” шаклида келган. Қолган байтларда “тануқ” шаклида қўлланган:

*2/2 Ваҳдати зотиға қуёшдек тануқ,
Заррадин афзуну қуёшдан ёруқ.*

Бу байтда “тануқ” сўзи “таниқли”, маълум” маъносини ифодалаган. ДЛТда “тануқ” сўзи битта “гувоҳ” маъносида изоҳланган. 38/75, 44/21 байтларда “гувоҳ” маъноси жо бўлган:

*38/75 Чарх киби жисми саросар туган,
Меҳнати шомига тануқ ҳар туган.*

Бу байтда “тануқ” сўзи “жисмидаги тугунлар чеккан заҳматларининг қора тунига гувоҳ” деган маънони ифодалаган. Бу асарда “тануқ”нинг маъноси кенгайиб, “таниқли”, “очиқ равшан” маъноларини ифодалаб келган.

Ҳада бундан ташқари “tašqilig, taturmas, tamuğ, tevruk, torqa, tulğa, tuyuq, ušmağ, usruk, yāğlig, yaraqānıy, yārmāq, yazuq, yavummay, yiqūğ” ва бошқа туркий сўзлар қўлланганки, буларнинг ҳар бирини изоҳлаш ва унинг Навоий асарларидаги янги маъноларини аниқлаш Алишер Навоий асарларидаги туркий ифодаларнинг ҳақиқий маъносини англашда олға ташланган бир қадам бўлур эди. Бу олиб борилган тадқиқотдан хулоса шуки, Навоий асарларининг алоҳида туркий сўзлар изоҳли луғатини матнлар асосида тузиб чиқиш олдинда турган долзарб масаладир.

Алишер Навоийнинг “Хамса” дostonларининг изоҳли луғати тузиб чиқилса, ўзбек тилининг мукамал сўз бойлигини тўплашда қўйилган илк қадам бўлур эди.